

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

ПАЙДА ЮРІЙ ЮРІЙОВИЧ

УДК 340.15+340.12

**ПРАВА ЛЮДИНИ І РЕЛІГІЙНА СВОБОДА:
СОЦІОКУЛЬТУРНІ ІМПЛІКАЦІЇ
ТА НОРМАТИВНА ПРОПОРЦІЙНІСТЬ**

**12.00.01 «Теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень»
12.00.12 «Філософія права»**

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук**

Харків – 2019

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Харківському національному університеті внутрішніх справ,
Міністерство внутрішніх справ України

Науковий консультант: доктор юридичних наук, професор **Балинська Ольга Михайлівна**, Львівський державний університет внутрішніх справ, проректор.

Офіційні опоненти:

- доктор юридичних наук, доцент **Литвинов Олександр Миколайович**, Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін;
- доктор юридичних наук, доцент **Лук'янов Дмитро Васильович**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри міжнародного приватного права та порівняльного правознавства;
- доктор юридичних наук, професор **Головко Олександр Миколайович**, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, завідувач кафедри загальноправових дисциплін.

Захист відбудеться «11» листопада 2019 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.02 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 84-а

Автореферат розіслано «10» жовтня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

К.В. Гусаров

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. У процесі розбудови правової держави важливим вектором державної політики є забезпечення дотримання прав людини загалом і релігійної свободи зокрема. Міжнародні акти, Конституція України та інші законодавчі й підзаконні нормативно-правові акти створюють основу для забезпечення даного комплексу прав і свобод. Однак у сучасних умовах кризових суспільств основоположні права і свободи людини, серед яких і релігійна свобода, мають не тільки нормативно регулюватися державою, а й стати важливим внутрішнім імперативом у юридичній теорії і практиці.

З іншого боку, суспільна зумовленість удосконалення законодавчого забезпечення прав людини і релігійної свободи полягає у потребі особистості вільно виражати власні релігійні погляди в умовах культивування суспільної релігійної толерантності, побудованої на правовій свідомості, котра має бути результатом ефективної правової державної політики. Важливим аспектом актуальності цієї проблеми є те, що законодавче регулювання релігійної свободи відображене в основному у формі колективного віросповідання, залишивши поза увагою забезпечення правових гарантій приватної релігійної свободи тощо. Для побудови стратегії і тактики такої політики потрібні належним чином науково обґрунтовані концептуальні рекомендації, що демонструє актуальність розробки вказаної проблеми.

Загострення міжрелігійних і міжконфесійних протистоянь в українському суспільстві та за межами України створило вкрай несприятливий ґрунт для забезпечення основоположних прав і свобод людини. Це проявляється, передусім, у підвищенні поляризації поглядів громадськості на приналежність до тих чи інших релігій і конфесій та, як наслідок – загострення ворожнечі між різними суспільними групами. Для подолання цих негативних тенденцій потрібно сформулювати концептуальні основи законодавчого забезпечення реалізації прав людини і релігійної свободи.

Потреба вивчення задекларованої проблеми актуалізується відсутністю її розробок на фундаментальному рівні, тож дисертація має сформувати науково-теоретичний інструментарій для забезпечення методологічних підходів щодо реалізації прав і свобод особи у сфері релігійних відносин. Узагальнення наукового досвіду подолання перешкод у реалізації права людини на релігійну свободу є важливим також у контексті співвідношення законодавчого забезпечення прав людини і релігійної свободи, що є основною предметною ідеологією дослідження.

Окреслену проблему досліджують фахівці у сфері теорії та історії держави і права, філософії права, а також інші дослідники питань законодавчого забезпечення прав людини. Здебільшого вчені-теоретики розглядають цю проблему крізь призму позитивізму. Про це, зокрема йдеться у працях таких дослідників, як В.Б. Авер'янов, О.М. Головки, А.В. Ковбан, О.М. Литвинов, Д.В. Лук'янов, В.М. Малишко, В.Ф. Опришко, П.М. Рабінович, Г.Л. Сергієнко, О.Ф.

Скаун, В.Ф. Сіренко, О.Ф. Фрицький, Ю.С. Шемшученко, Л.В. Ярмол та інші. Натомість потребує детальнішого вивчення методологічний інструментарій; вартий уваги дослідників також компаративний міждисциплінарний підхід до аналізу правових проблем регулювання цієї сфери суспільних відносин. Особливо цікавим, з огляду на неординарність і транзитивність українського суспільства, видається філософське трактування механізму забезпечення прав людини та релігійної свободи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася в межах та відповідно до Комплексної програми підготовки науково-дослідних робіт Харківського національного університету внутрішніх справ «Законотворча та законодавча діяльність в Україні», державна реєстрація № 0113U008189. Дисертація також виконана відповідно до п. 8.11 Додатку 8 до Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ України від 16.03.2015 № 275, а також відповідних пріоритетних напрямів наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на період 2016 – 2019 рр., схвалених вченою радою ХНУВС (протокол № 2 від 23.02.2016).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації стало формулювання концепції соціокультурних імплікацій та нормативної пропорційності прав людини і релігійної свободи.

Визначена мета зумовила постановку таких *завдань*:

- підібрати й описати теоретико-методологічні засади дослідження прав людини і релігійної свободи;
- розкрити стан наукової розробленості проблеми співвідношення прав людини і релігійної свободи;
- продемонструвати розвиток прав людини і релігійної свободи у вітчизняній та зарубіжній правовій регламентації;
- вивчити особливості еволюційного формування соціальної зумовленості права людини на свободу совісті;
- розглянути філософське розуміння смислу, функцій і логіки права на свободу світогляду та віровизнання (віросповідання);
- проаналізувати стан нормативно-правового закріплення принципу релігійної свободи як прояву узгодження національного та універсального у законодавстві;
- розкрити особливості кореспонденції релігійної свободи зі соціокультурного простору у комплекс прав людини;
- розглянути структуру механізму правового регулювання забезпечення реалізації прав людини і релігійної свободи;

- відтворити особливості інституціоналізації елементів механізму забезпечення реалізації прав людини і релігійної свободи;
- продемонструвати релігійну свободу як складову системи правових цінностей;
- з'ясувати законодавче забезпечення гарантій прав людини і релігійної свободи в Україні;
- описати співвідношення прав людини і релігійної свободи в системі дотримання міжнародних гуманітарних стандартів;
- обґрунтувати напрями забезпечення захисту прав людини і релігійної свободи з урахуванням сучасних світових екуменічних тенденцій;
- окреслити напрями імплементації зарубіжного досвіду нормативного забезпечення системи прав людини і релігійної свободи у законодавство України;
- сформулювати ідею екуменізованого українського суспільства на основі реалізації прав людини та релігійної свободи.

Об'єктом дослідження визначено суспільні відносини у сфері реалізації основних прав і свобод людини, зокрема права на свободу світогляду і віросповідання.

Предметом дослідження обрано права людини і релігійну свободу в контексті соціокультурних імплікацій та нормативної пропорційності.

Методи дослідження. У дисертації поєднано широкий спектр філософсько-світоглядних, загальнонаукових, конкретно-наукових та спеціально-юридичних методів пізнання. Методологічну основу дослідження становить діалектичний підхід, що передбачає розгляд соціонормативного простору як середовища творення й реалізації права на свободу світогляду та віросповідання, як певної об'єктивної реальності, що сформувалася і постійно еволюціонує під впливом внутрішніх і зовнішніх суперечностей разом із розвитком людської цивілізації.

Історичний метод дав змогу дослідити еволюцію прав людини, права на свободу світогляду та віросповідання в Україні (підрозділи 1.3, 2.1).

За допомогою застосування категорій діалектики (загальне та особливе, необхідне і випадкове, можливість і дійсність, зміст і форма, причина і наслідок) охарактеризовано природу прав людини і релігійної свободи (підрозділ 1.1).

Методи теоретико-правового прогнозування і моделювання використовувалися для розробки пропозицій стосовно регулювання законодавства у галузі захисту прав людини і релігійної свободи (підрозділи 4.2, 5.1 – 5.3).

Техніко-юридичний метод застосовано для визначення змісту понятійно-категоріального апарату, співвідношення прав людини і релігійної свободи (підрозділ 1.2).

Метод герменевтики було використано з метою осмислення змісту, призначення та логіки права на свободу світогляду та віросповідання (підрозділ 2.2).

Метод структурного функціоналізму дозволив розглянути структуру механізму правового регулювання процесів реалізації прав людини і релігійної свободи (підрозділ 3.2), визначити систему гарантій прав людини і релігійної свободи (підрозділ 4.3), з'ясувати місце релігійної свободи у зіставленні національного та універсального у праві (підрозділи 2.3, 3.1, 4.1).

Аксіологічний метод став у нагоді під час всебічного аналізу інституціоналізації правових явищ, фактів, дій, подій і т.д. у межах забезпечення реалізації прав людини і релігійної свободи (підрозділи 3.3, 4.1).

Логіко-семантичний та формально-логічний методи використовувалися для осмислення основних понять і категорій дослідження (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1).

За допомогою компаративістського підходу здійснено порівняльно-правовий аналіз норм вітчизняного та закордонного права, що стосуються забезпечення прав людини і релігійної свободи (підрозділи 1.3, 4.3, 5.1).

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що вперше в українській юридичній науці сформульовано концептуальну парадигму соціокультурного зумовлення та нормативного співвідношення прав людини і релігійної свободи з урахуванням національного контексту та новітніх міжнародних гуманітарних стандартів. У рамках проведеного дослідження одержано результати, що мають наукову новизну і виносяться на захист. Зокрема,

вперше:

- на основі філософсько-правового методологічного інструментарію розглянуто релігійну свободу як структурно-функціональну складову загальних прав людини й одночасно як елемент складної категорії свободи людини. При цьому дотримано позиції, що релігійна свобода передбачає можливість проявляти свою волю в діях, словах, думках або утримуватися від певних дій чи слів у контексті будь-якої релігії (проявляється нормативно – як право) за умови усвідомлення законів розвитку природи і суспільства (функціонує імплікаційно – як принцип). Водночас акцентовано, що релігійна свобода як така може реалізуватися тільки в межах релігійних норм, адже поза ними це вже інший «вид» соціальної свободи (об'єктивний чинник), але в контексті розуміння і трактування цих норм вірянином (суб'єктивний чинник);

- окреслено філософсько-правове розуміння категорії «релігійна свобода» у зіставленні з паронімічним поняттям «свобода релігії»: хоча у них, однозначно, є точки перетину й комунікування, вони до певної міри стосуються різних об'єктів (релігійна свобода – характеристика людини, свобода релігії – характеристика віровчення); окреслено також співвідношення релігійної свободи зі супутніми поняттями (як-от «свобода совісті», «свобода віросповідання», «свобода віровизнання» тощо), зокрема: свободу совісті подано як усвідомлену відповідальність, що базується на моральних принципах, заснованих, зокрема, на релігійних нормах (соціальна готовність особи); свободу віросповідання – як можливість демонструвати свою

належність до будь-якої релігії (індивідуальне бажання особи як соціального суб'єкта); релігійну свободу – як можливість дії чи бездіяльності співвідносно до будь-якого віровчення (соціально-контекстуальна індивідуальна здатність особи);

- з'ясовано, що, з огляду на демократизацію суспільних відносин в Україні, відбулися суттєві якісні зрушення у функціонуванні правового механізму реалізації прав людини загалом і релігійної свободи зокрема, активізувалася інституціоналізація даного процесу. При цьому наголошено, що законодавче врегулювання релігійної свободи демонструє так званий «нерелігійний гуманізм» як філософсько-правовий принцип обстоювання прав людини на вільний прояв прагнень і бажань, що з урахуванням періодичних світоглядних змін національних культур здатний еволюціонувати, щоб відповідати потребам кожного нового покоління;

- визначено, що потреба узгодження дихотомії національного й універсального у праві означає не тільки увідповіднення вітчизняного законодавства з міжнародним, а й подолання «опозицій універсуму» (специфіка сучасного життєвого світу – універсуму – вимагає координації конкретного й універсального, приватного й публічного, щоб кожний соціальний суб'єкт міг поєднувати спокійне приватне сімейне життя з публічністю громадянського суспільства й відчувати себе при цьому захищеним);

- доведено, що виключно за умов панування верховенства права і демократичного політичного режиму виникає та зберігається генетичний зв'язок між державним механізмом та соціонормативним простором як середовищем кореспонденції релігійної свободи у комплекс прав людини. Практична філософія (праксеологія) такого співвідношення зорієнтована на забезпечення об'єктивності публічної влади та стабільного функціонування основних соціальних інститутів, але тільки за умови розуміння релігійної свободи як «свободи прояву, базованої на відповідальності»;

- запропоновано філософсько-правове бачення ціннісного змісту поняття «релігійна свобода», базованого на засадах коректності. При цьому наголошено на дуальному сприйнятті аксіології релігійної свободи: позитив – повага й відкритість як терпимість і поблажливе ставлення («люблю ближнього як самого себе»), ризик – ліберальна толерантність як страх перед агресією Іншого («бійся ближнього як самого себе»). Мультикультурна толерантність у контексті релігійної свободи містить загрозу зловживання (тероризм в ім'я релігії);

- обґрунтовано так званий «парадокс толерантності», що зумовлює славнозвісну «свободу з відповідальністю» як нову версію старого принципу добровільно-примусового вибору. Пошук правильного вибору між повагою до Іншого і власною свободою прояву зводиться до ідеалізації суспільних відносин, а отже, до ліберально-толерантного дискурсу. І тут є загроза неприйнятної перспективи суспільства, що регулюється «договором» між релігійними фундаменталістами та політкоректними проповідниками толерантності й поваги до вірування інших (таке суспільство

буде паралізованим через боязнь не зачепити іншого незалежно від того, наскільки жорстоким і марновірним буде цей інший);

удосконалено:

- розуміння специфіки еволюціонування державно-правових і релігійних норм щодо дотримання релігійної свободи з часу появи перших світових релігій і держав до сьогодення. Генеза суспільних відносин у цій сфері свідчить про поступове, але впевнене набуття правом статусу пріоритетного регулятора поведінки соціальних суб'єктів, тоді як релігійні норми майже втратили свою регулятивну силу. При цьому звернено увагу на сучасну епоху «постсекулярного відродження», що намагається врівноважити зловживання релігійних фундаменталістів зі світською мораллю, щоб, узаконивши релігійну свободу, водночас унеможливити легітимацію релігійного свавілля;

- філософські інтерпретації смислу, призначення та логіки права на свободу совісті. Для цього розглянуто поняття «свобода» та «совість» крізь призму їх діалектичного взаємозв'язку. Ці категорії суміжні, але не тотожні, кожна з них має свою специфіку, оцінні критерії та соціальні функції; свобода і совість до певної міри співвідносяться як право та обов'язок. Ідентифікація себе з певною релігією (культурою) може зумовити появу нетерпимості до іншої релігії (культури), йдеться про так зване «культурне зіткнення» в умовах релігійного лібералізму;

- суспільно-гуманітарний дискурс у сфері законодавчого забезпечення гарантій прав людини і релігійної свободи в Україні, який було започатковано Законом «Про свободу совісті та релігійні організації» і за яким право на релігійну свободу досі асоціюють із конституційним правом громадян на свободу світогляду та віросповідання, через що виникають порушення таких конституційних принципів, як відокремлення церкви від держави і школи від церкви, дотримання рівності між релігіями, релігійними громадами та об'єднаннями, віруючими та атеїстами тощо;

- положення про те, що точкою перетину релігійного і правового сегментів об'єктивної реальності є створення належних умов для поширення у нашому суспільстві міжнародних гуманітарних стандартів і пошук перспектив духовного розвитку української нації. Ліберальний мультикультуралізм, який робить сучасних європейців «суспільно гнучкими», пропонує повагу до інших релігій не всупереч власним релігійним переконанням, а виходячи з них (різноманітність – ознака самого життя);

- розуміння ролі світової ідеології екуменізму (руху за об'єднання церков) у здійсненні захисту прав людини та релігійної свободи. Попри те, що в екуменізованому ідеологічному просторі соціальному суб'єктові важко ідентифікувати себе, зате в умовах міжкультурного діалогу він має можливість побачити й осмислити свою унікальність (так відкривається простір критичної рефлексії – релігійної, правової, загальнокультурної тощо);

набули подальшого розвитку:

- положення аргументації, що розвиток прав людини і релігійної свободи посідає одне з ключових місць у вітчизняній і зарубіжній правовій регламентації. Проте в умовах глобалізації законодавство України у сфері релігійної свободи потребує суттєвого вдосконалення з урахуванням внутрішніх і зовнішніх чинників (поліконфесійності населення та мультикультурної орієнтації держави). У контексті цього надзвичайно важливо підтримувати соціальний діалог, який базувався би на ідеологічному, економічному та культурному плюралізмі, а також універсалізації прав людини, коли індивід може ототожнювати конкретність свого соціального статусу зі змістом суспільно-соціального буття;

- трактування принципу субсидіарності у контексті його застосування для захисту вірян від обмеження їхніх прав державною владою і водночас створення передумов для виконання ними власних громадянських обов'язків. Поширення цього принципу на відносини між державою та церквою надасть змогу кожній віруючій людині, безвідносно до її релігійних уподобань, відкрито проявляти свою активність у будь-яких сферах життя суспільства. Весь попередній цивілізаційний досвід переконує, що відмова від субсидіарності, навіть коли це необхідне для збереження демократичного ладу, завдає шкоди правам та свободам людини, обмежує ініціативність, загострює протистояння між владою і суспільством, зокрема з релігійних питань. Натомість застосування цього принципу, передбачає забезпечення захисту релігійної свободи передусім шляхом створення ефективного національного законодавства у даній сфері суспільних відносин;

- наукові висновки та пропозиції щодо визначення шляхів імплементації зарубіжного досвіду нормативного забезпечення прав людини і релігійної свободи у вітчизняну правову систему. Цей процес має відбуватися на принципах доцільності; органічного поєднання мети і засобів; розбудови законодавчої бази з урахуванням норм, які фіксуються міжнародними документами з прав людини, і світових екуменічних тенденцій. Причому всі ці принципи є похідними від символічного принципу «входження універсальності в межі конкретного життєвого світу»;

- положення про те, що засадничі принципи, на яких повинні базуватися міжконфесійний діалог та ідея екуменізації (співпраці та взаєморозуміння) релігійних спільнот українського суспільства загалом, мають бути органічно пов'язані з основними складовими компонентами релігійної свободи, а саме: рівністю перед законом, суверенністю релігійного життя, конфесійною та церковною автономністю тощо. Діалог передбачає безумовне визнання з боку його учасників світоглядно-релігійної унікальності усіх сторін, що залучені до нього. Такий підхід здатний виробити «нейтральну матрицю суспільних відносин».

Особистий внесок здобувача полягає у розробленні нового підходу до розв'язання проблем соціокультурного зумовлення та нормативного співвідношення прав людини і релігійної свободи з урахуванням національного контексту та новітніх міжнародних гуманітарних стандартів.

Дисертація містить результати власних досліджень її автора. У разі використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають місце посилання на відповідне джерело.

Викладені в дисертації положення, що відбивають її наукову новизну, розроблені автором самостійно. Власні теоретичні розробки здобувача у шести статтях опублікованих у співавторстві, полягають у такому: Пайда Ю. Ю., Куруц Н. В. Релігійна свобода: проблема суміжних термінологічних конструктивів. *Науковий вісник ДДУВС*. 2017. Вип. 3. С. 68–74. – особисто здобувачем проведено аналіз співвідношення таких понять, як «свобода совісті», «релігійна свобода» та «свобода віросповідання» та розроблено підстави щодо удосконалення термінологічного апарату філософсько-правової науки у питання пов'язаних з кореляцією прав людини та релігійної свободи; Пайда Ю. Ю., Сокуренько В. В., Бурдін М. Ю. (англ.) Personal Factors of Risk Behavior of Modern Youth. *Наука і освіта*. 2017. № 11. С. 165–171 – конкретний особистий внесок здобувача полягає в проведенні критичного аналізу впливу релігійних установ та організацій на виховання сучасної молоді та наданні пропозицій щодо духовного виховання молодого покоління, що, безумовно, має знизити вірогідність ризикової поведінки цієї суспільної групи; Burdin M., Paida Yu., Rossikhin V., Rossikhina N. Female Smoker's Trait Profile. *Наука і освіта*. 2018. № 5-6. С. 58–66 – особистий внесок здобувача полягає в проведенні аналізу існуючих проблем, які викликають поширення тютюнопаління серед жіноцтва та наданні пропозицій щодо підвищення ефективності пропаганди здорового способу життя християнськими молодіжними організаціями; Пайда Ю. Ю., Куруц Н. В. Правові особливості анексії Західної України у 1920-х роках. *Науковий вісник ДДУВС*. 2019. № 1. С. 36–39 – особисто здобувачем проведено аналіз становища українських греко-католицької та православної церков у Східній Галичині та Волині. Особливу увагу було приділено процесам ревіндикації та визначенню її нормативно-правових засад; Paida Yu., Inshyn M., Miroshnychenko Y. Protection of constitutional cultural rights and freedoms of citizens by the Constitutional Court of Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4. No. 4. P. 134–139 – особисто здобувачем було підготовлено матеріал, який розкриває значення дотримання права на свободу совісті та віросповідання як невід'ємну умову розбудови правової держави; Paida Yu., Andrushko Y., Iliushyk O. Macroeconomic risks: classified features, methods of measurement, mitigation patterns. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4. No. 4. P. 258–264 – особисто здобувачем було встановлено макроекономічні ризики викликані коливанням міжнародних валютних ринків. Наукові ідеї та розробки співавторів статей у дисертації не використовувалися.

Практичне значення отриманих результатів дисертації полягає в тому, що вони розширюють спектр вітчизняних наукових знань про право людини на релігійну свободу. Крім того, сформульовані у роботі наукові висновки, положення і пропозиції можуть бути використані:

– у науково-дослідній сфері – як теоретичне підґрунтя для подальших наукових досліджень і розвитку окремих положень галузевих юридичних наук;

– у правотворчій діяльності – під час удосконалення чинного законодавства у сфері забезпечення релігійної свободи;

– в освітньому процесі – під час викладання навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Забезпечення прав людини у діяльності правоохоронних органів», «Філософія права» (акти впровадження в освітній процес Львівського державного університету внутрішніх справ № 80 від 22.12.2018 та Донецького юридичного інституту МВС України № 42 Н/П від 15.01.2019).

Апробація матеріалів дисертації. Підсумки розробки проблеми загалом та окремі її аспекти, одержані узагальнення і висновки були оприлюднені шляхом участі у науково-практичних заходах, зокрема: Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Національна юриспруденція в умовах глобалізації», м. Тернопіль, 22 вересня 2017 року; Міжнародній юридичній науково-практичній конференції «Актуальна юриспруденція», м. Київ, 5 жовтня 2017 року; Міжнародній науково-практичній конференції «Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми», м. Харків, 27 жовтня 2017 року; Міжнародній науково-практичній конференції «Інтеграція юридичної науки і практики в сучасних умовах», м. Запоріжжя, 24–25 серпня 2018 року; Міжнародній науково-практичній конференції «Верховенство права та правова держава», м. Львів, 14–15 вересня 2018 року; Міжнародній мультидисциплінарній конференції «Наука, право, сучасність», м. Чернівці, 19–20 жовтня 2018 року; Міжнародній науково-практичній конференції «Legal practice in EU countries and Ukraine at the modern stage», м. Арад (Румунія), 25–26 січня 2019 року.

Публікації. Основні положення і висновки дисертації відображені у двох одноосібних монографіях, сорока двох наукових статтях, з яких тридцять одну опубліковано у фахових юридичних виданнях України, одинадцять – у міжнародних наукових виданнях, зокрема індексованих у наукометричній базі Web of Science, а також дев'яти тезах виступів на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації детермінована метою і завданнями дослідження та складається з вступу, п'яти розділів, що поєднують п'ятнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (270 найменувань на 27 сторінках) та додатку. Загальний обсяг дисертації становить 339 сторінок, з яких основний текст – 303 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У Вступі дисертації продемонстровано актуальність теми, встановлено зв'язок із концептуальними програмами та планами, визначено мету і завдання дослідження, його об'єкт і

предмет, описано методологію, представлено наукову новизну, розкрито практичне значення одержаних результатів, а також наведено дані про їх апробацію і структуру роботи.

Розділ 1 «Загальні засади вивчення співвідношення прав людини і релігійної свободи» складається з трьох підрозділів, де проаналізовано теоретико-методологічні засади вивчення прав людини і релігійної свободи, стан наукової розробки проблем їх співвідношення, а також простежено розвиток прав людини і релігійної свободи у вітчизняній та міжнародній правовій регламентації.

У підрозділі 1.1 «Теоретико-методологічні засади дослідження прав людини і релігійної свободи» описано способи дослідження прав людини і релігійної свободи у зіставленні як загального та одиничного. Зазначено, що на етапі визначення методологічних засад дослідження цілком прийнятним є використання комплексного підходу, завдяки якому можна досягти оптимального поєднання спеціальних і загальнонаукових методів.

Крім методів, надзвичайно важливим чинником дослідження запропоновано розроблення відповідного категоріально-поняттєвого апарату, зокрема з уваги на те, що коректне використання певних понять чи категорій сприяє належному функціонуванню державно-правових явищ. У контексті цього окремо подано богословську, соціологічну, історико-філософську та юридично-організаційну інтерпретацію таких дефініцій, як «церква», «релігійна організація», «релігійна інституція», «свобода совісті» тощо.

Релігійну свободу і релігійні права віднесено до найвагоміших чинників, які впливають на відносини у таких інституційних дихотоміях як «мирянин – церква», «соціальний суб'єкт – суспільство», «громадянин – держава», а також дозволяють вибудувати відповідні вертикалі типу «мирянин – соціальний суб'єкт – громадянин» та «церква – суспільство – держава», складові яких можуть мінятися місцями залежно від соціальної чи індивідуальної значущості. На основі такого теоретико-парадигмального аналізу досліджуваної проблеми резюмується, що категоріально-поняттєві співвідношення релігійних, правових та інших соціальних інституцій демонструють різноманітність й водночас аналогію конституйованих форм упорядкування життєдіяльності людини з дотриманням принципу релігійної свободи в усіх основних світових релігіях і міжнародних нормативних документах.

У підрозділі 1.2 «Наукова розробка проблеми співвідношення прав людини і релігійної свободи» проаналізовано сучасні підходи українських і зарубіжних дослідників стосовно наукового розуміння виникнення і вирішення проблем прав людини та релігійної свободи. Наголошено на тому, що у межах цих наукових розробок питання співвідношення прав людини і релігійної свободи недостатньо проаналізовано з позицій філософського осмислення та правової регламентації. Дослідження цього контексту є вкрай важливим, оскільки саме релігія протягом

усієї історії людства була важливим елементом упорядкування життєдіяльності людини та людських спільнот.

Наукову літературу, що стосується різних аспектів проблематики дисертації, запропоновано поділити на декілька тематичних груп. Перша – це праці науковців (філософів, юристів, теологів) дорадянського періоду. Другу групу становлять праці закордонних учених та представників духовенства, в яких автори акцентували на різноманітних аспектах дотримання релігійної свободи і намагалися з'ясувати її місце серед інших прав людини. До третьої групи віднесено розвідки українських науковців, що з'явилися вже після здобуття нашою державою незалежності й демонструють новітнє бачення цих проблем.

Передусім виокремлено дослідження з цієї проблематики таких науковців, як С. Алексєєв, А. Андрієвський, М. Бабій, Л. Батуєв, В. Бедь, Г. Друзенко, В. Єленський, С. Здіорук, М. Кириченко, О. Кисельов, А. Ковбан, А. Колодний, Г. Лаврик, М. Лубська, Г. Лупарьова, В. Новіков, Ф. Рудинський, В. Сорокун, М. Чубатий, П. Яроцький, Л. Ярмол та інші. Попри чималу кількість напрацювань, у яких різною мірою автори охоплювали проблематику релігійної свободи і прав людини, бракує розвідок щодо науково-теоретичної розробленості категоріально-поняттєвого апарату в нормативно-правових актах.

Підрозділ 1.3 «Розвиток прав людини і релігійної свободи у вітчизняній та міжнародній правовій регламентації» присвячений аналізу різних аспектів юридичного забезпечення прав людини щодо її релігійних переконань.

З огляду на теоретико-філософський розгляд питання, зміст права на свободу совісті та віросповідання в контексті загальних прав людини значною мірою зумовлений типом правової сім'ї, до якої належить держава. До прикладу: сучасні виклики ісламу стандартам «західної» демократії у сфері релігійної свободи не оцінено належним чином. Так, міжнародними стандартами у галузі прав людини, які одержали своє відображення в Конституції України, право на свободу совісті (світогляду та віросповідання) розглядається ширше, гарантуючи рівність і недискримінацію; у цьому контексті релігійні норми та норми права перебувають у нерозривному зв'язку, оскільки виступають мірою справедливості на основі взаємодоповнення. Визнання та гарантування свободи совісті (світогляду та віросповідання) має стати загальною цінністю сучасного українського суспільства, що гарантується й санкціонується правом.

Розділ 2 «Історико-теоретичні та філософсько-правові аспекти права на свободу совісті та релігійну свободу в Україні» містить три підрозділи, у яких досліджено генезу та сучасний стан законодавчого закріплення права на свободу совісті в Україні, розглядаються філософські інтерпретації смислу, призначення та логіки права на свободу світогляду та віровизнання, аналізується релігійна свобода у дихотомії національного та універсального у праві.

У підрозділі 2.1 «Гене́за та сучасний стан закріплення права на свободу совісті в Україні» проведено аналіз еволюції права на свободу світогляду та віросповідання як соціокультурного інституту. У різні історичні епохи проблема релігійної свободи розглядалася переважно в межах тієї ідеолого-політичної системи, яка була домінуючою в тому чи іншому суспільстві. На українських землях проблема релігійної свободи набула актуальності ще з часів прийняття християнства. Особливо вона загострилася після потрапляння наших земель під вплив Польської держави. Саме відтоді розпочалося протистояння католицизму та православ'я на наших землях. Більшість конфліктів, що виникали у XV – XVIII ст., мали релігійне коріння і траплялися через відсутність у суспільстві релігійної толерантності та утиски за релігійною ознакою. У цьому дискурсі слід розглядати, зокрема, події Хмельниччини, що наглядно продемонстрували, наскільки вагомим і тривалим наслідком може мати ігнорування права на релігійну свободу.

Підрозділ 2.2 «Філософські інтерпретації смислу, призначення та логіки права на свободу світогляду та віровизнання» присвячено вивченню феномену свободи світогляду та переосмисленню багатьох супутніх проблем. Сучасна система права у контексті інтеграційних процесів і під впливом філософсько-світоглядних тенденцій дедалі більше тяжіє до уніфікації багатьох аспектів суспільного буття, зокрема релігійних відносин і релігійного розвитку особи та громадянина. Визнаючи право на свободу світогляду й віросповідання одним із ключових у системі прав особи, законодавець демонструє чітку позицію держави стосовно релігії загалом і релігійних організацій зокрема, демонструючи готовність співпрацювати з ними на публічному рівні у контексті забезпечення сталого розвитку громадянського суспільства.

У підрозділі 2.3. «Релігійна свобода у дихотомії національного та універсального у праві» на основі філософсько-правового осмислення права на свободу світогляду окреслено напрями значущих для українського суспільства наукових досліджень категорії «релігійна свобода» в контексті політології, культурології, психології та інших наук і при цьому акцентовано на особливості саме юридичного вирішення проблеми забезпечення релігійної свободи як одного з основоположних прав людини на повноцінне життя.

Законодавче врегулювання релігійної свободи сприятиме узгодженню дихотомії національного та універсального у праві, що (з позицій філософії права і загальної юриспруденції) зумовлює потребу ширшого залучення представників церков, релігійних організацій та об'єднань до законодавчого процесу, створення надійних гарантій дотримання прав людини та релігійної свободи у нашій державі.

Розділ 3 «Онтологічне зумовлення та організаційно-правовий механізм реалізації прав людини і релігійної свободи» складається з трьох підрозділів, які присвячені аналізу соціонормативного простору як середовища кореспонденції релігійної свободи у комплекс прав людини, визначенню структури механізму правового регулювання забезпечення реалізації прав

людини і релігійної свободи та з'ясуванню особливостей інституціоналізації процесів реалізації прав людини і релігійної свободи.

У підрозділі 3.1 *«Соціонормативний простір як середовище кореспонденції релігійної свободи у комплекс прав людини»* наголошено, що релігійна свобода (як і всі основоположні права людини) має соціально-буттєву зумовленість, адже суспільство є осередком формування і джерелом кореспондування духовних потреб особи у правову систему, що забезпечує бінарний логічний зв'язок (соціокультурні імплікації) соціуму і права, а також гарантує нормативну пропорційність релігійної свободи в межах реалізації загальних прав людини. Зазначено, що, порівняно з нормативно-правовими актами, нормативно-правовими договорами та іншими соціальними правилами поведінки людини, релігійні норми як джерела права втратили суттєве значення у регулюванні суспільних відносин, обмежившись тільки сферою внутрішніх церковних та інших релігійних відносин.

Доведено наявність тісного взаємозв'язку між правом, релігією та мораллю: вони мають спільне ціннісне підґрунтя. Крім того, функціонування сучасної правової системи було б неможливим без використання запозиченого у моралі принципу справедливості, а у християнської релігії – принципу милосердя. Втіленням справедливості у праві є еквівалентність порушення встановлених законом норм та отриманого за це покарання, а принцип милосердя реалізується через застосування амністій, звільнення від кримінального покарання через застосування помилування тощо.

Соціальна кореспонденція прав людини і комплексу нормативного регулювання релігійної свободи дає змогу індивідові розраховувати на отримання повноцінного законодавчого захисту своїх прав і свобод. Цьому сприяє їх закріплення у міжнародних гуманітарних стандартах, які мають універсальний характер і виконують роль чи не найголовнішого запобіжника щодо будь-яких проявів дискримінації, зокрема через релігійні погляди. Згадані стандарти забезпечують невідчужуваність прав людини, наголошуючи на рівності всіх перед законом. Відтак дедалі помітнішим стає бажання релігійних організацій впливати на формування соціального клімату, не лише брати активну участь у вирішенні питань духовно-релігійного життя, а й не бути осторонь державотворчих процесів.

У підрозділі 3.2 *«Структура механізму правового регулювання забезпечення реалізації прав людини і релігійної свободи»* встановлено, що сучасна система права тяжіє до уніфікації багатьох аспектів суспільного буття, зокрема релігійних відносин і релігійного розвитку особи та громадянина. Визнаючи право на свободу совісті й віросповідання одним із ключових у системі прав особи, український законодавець чітко дає зрозуміти державну позицію щодо релігії загалом і релігійних організацій зокрема, демонструючи готовність співпрацювати з ними на публічному рівні в контексті забезпечення сталого розвитку європейських націй загалом.

Юридичними засобами захисту прав людини є саме чітко визначені на державному і наддержавному рівні законодавчі та підзаконні норми, які у жодному разі не можуть підлягати сумніву і мають виконуватися усіма членами суспільства. Таким чином, юридичні засоби захисту прав людини і релігійної свободи є тими необхідними складовими механізму, що забезпечує розвиток держави і суспільства.

Підрозділ 3.3 «Інституціоналізація процесів реалізації прав людини і релігійної свободи» містить аналіз особливостей функціонування інституційного механізму взаємодії між церквою та державою.

Відзначено, що процес розроблення державної політики у сфері захисту релігійної свободи найперше має враховувати чинник поліконфесійності української держави, далі – перетворення релігійної толерантності на законодавчий принцип у ставленні держави до питань свободи совісті і віросповідання. Толерантність – це «ні» будь-яким проявам дискримінації, тобто це практична реалізація одного з головних конституційних принципів рівності усіх перед законом, незважаючи на конфесійні чи релігійні вподобання. Притаманна Україні мультикультурність наводить на думку, що нашій країні потрібне не механічне, штучне об'єднання різних релігій та конфесійних напрямів, а взаємодія усіх релігійних організацій та церков, з огляду на державницький інтерес. Тоді можна говорити про консолідовану позицію духовенства з важливих проблем суспільно-політичного розвитку. Все це має відбуватися у правовому полі та відповідати нормам національного законодавства і міжнародним гуманітарним стандартам.

Стверджується, що теоретико-філософські особливості релігійних відносин засвідчують наявність різноманітних інституціоналізованих форм, притаманних світовим релігіям. У християнстві інституціоналізація релігії проявилася в інституті церкви, в ісламі – у зрощенні релігійних інституцій із державною владою, в індуїзмі – у кастовості суспільства, у буддизмі – у відсутності чітко ієрархізованих інституцій. У світі існує багато різних релігій та віровчень, проте нам найбільш близькою, а отже, і зрозумілою є чітко ієрархізована інституція церкви у християнстві. Церква є незалежним від держави суспільним інститутом, котрий існує не завдяки правовому регулюванню, як в ісламі чи індуїзмі, а завдяки специфічному соціальному світогляду, котрий може існувати автономно, позбавлений обов'язкової колективності, як у індуїзмі, і має універсальні стереотипи, які не залежать від традиційності суспільства.

Розділ 4 «Ціннісні основи та законодавчі гарантії прав людини і релігійної свободи» містить три підрозділи, в яких досліджуються такі проблеми, як місце релігійної свободи у структурі правових цінностей, законодавче забезпечення гарантій прав людини і релігійної свободи в Україні, а також права людини і релігійна свобода в системі дотримання міжнародних гуманітарних стандартів.

У підрозділі 4.1 «Релігійна свобода у структурі правових цінностей» зазначається, що у переліку фундаментальних прав і свобод людини, визнаних міжнародною спільнотою, є релігійна свобода. Вона передбачає, що жодна людина не буде примушуватися іншими особами, суспільними групами або владними структурами до відмови від сповідання своєї релігії чи зазнавати переслідувань і утисків через релігійні переконання. Право на релігійну свободу випливає з природної гідності людини, яка є розумною істотою, наділеною вільною волею, та такою, що несе особисту відповідальність за власні вчинки. Крім того, релігійна свобода вже давно є одним із головних чинників, що безпосередньо впливають на наявність і підтримання плюралізму в суспільному та державному житті. Своєю чергою, це є невід’ємною складовою будь-якої держави, яка позиціонує себе як демократична.

Зроблено висновок, що особливості захисту релігійної свободи на юридичному рівні залежать від різних чинників, наприклад, від того, наскільки стабільним є політичний режим, на яких засадах формувалися взаємовідносини між державою і церквою, чи у суспільстві дотримуються релігійного плюралізму. Безумовно, слід брати до уваги історію співіснування різних релігійних груп та закоріненість ідеї релігійної свободи, яка не заперечує толерантного ставлення до прибічників релігії, що не є панівною у державі.

У підрозділі 4.2 «Законодавче забезпечення гарантій прав людини і релігійної свободи в Україні» констатується, що на сучасному етапі (2019 рік) проблема подальшого вдосконалення національного законодавства щодо дотримання релігійної свободи в Україні все ще не втратила своєї актуальності і надалі залишається у центрі уваги правників, релігійних та громадських діячів, політиків. Це зумовлено цілим комплексом причин, одна з яких полягає в тому, що за час розвитку України як незалежної держави однією з її характерних рис у сфері релігійного життя стала поліконфесійність. Ця ситуація вимагає постійного звернення до досвіду дотримання міжнародних гуманітарних стандартів захисту релігійної свободи, що неможливо без постійного підтримання міжкультурного діалогу.

Тільки за умови поєднання наукового обґрунтування, законодавчого закріплення і практичних механізмів реалізації права та принципу релігійної свободи можна розраховувати на подальший поступовий розвиток інститутів громадянського суспільства в Україні, що допоможе подолати негативний досвід непередбачуваності, непослідовності й невизначеності юридичних норм, що регулюють релігійні відносини.

Суспільний прагматизм міжконфесійного діалогу в Україні в сучасних умовах передбачає створення діалогових майданчиків (міжконфесійно-колегіальні, культурно-міжконфесійні, громадсько-міжконфесійні, політико-міжконфесійні тощо) з подальшим формуванням рекомендацій стосовно потенційно найбільш перспективних напрямів розвитку міжконфесійної комунікації та законодавчої інституціоналізації процесів реалізації права на релігійну свободу.

У підрозділі 4.3 «Права людини і релігійна свобода в системі дотримання міжнародних гуманітарних стандартів» наголошується на тому, що право на релігійну свободу сформувало мінімальний міжнародний стандарт, який забезпечує ефективний захист зазначеного права. Ці норми вже сприймаються як невід’ємна складова загальних прав людини, оскільки входять у структуру правових цінностей особи і суспільства. Тож зазначено, що релігійна свобода є одним із фундаментальних міжнародних гуманітарних стандартів у сфері прав людини. Це проявляється у низці міжнародних декларацій, пактів, конвенцій тощо. Але є певні застереження. Здебільшого відсутній механізм їх ефективної реалізації, що спричиняє високий рівень релігійної дискримінації, особливо у країнах «третього світу». Це, своєю чергою, потребує подальшого вдосконалення національного законодавства, що особливо актуально у процесі світових екуменічних тенденцій.

Оцінюючи загальний стан прав людини і релігійної свободи в системі дотримання міжнародних гуманітарних стандартів, варто зауважити, що, попри згадані у цьому розділі недоліки та колізії, найбільшою ефективністю характеризуються ті механізми захисту права на свободу релігії, які діють у Європі. Дуже важливо досягти такого стану, при якому стандарти релігійних прав, які відображені на універсальному рівні міжнародного права, знайшли своє практичне застосування і були імplementовані до національного законодавства країн, що є членами ООН, Ради Європи, ОБСЄ та інших міжнародних організацій.

Розділ 5 «Прагматизм прав людини та релігійної свободи у світовій ідеології екуменізму» складається з трьох підрозділів, у яких встановлено особливості здійснення захисту прав людини і релігійної свободи у контексті світових екуменічних тенденцій, окреслено напрями імplementації зарубіжного досвіду нормативного забезпечення системи прав людини і релігійної свободи у законодавство України та розглянуто механізм реалізації прав людини і релігійної свободи як перспективу формування концепції екуменізованого українського суспільства.

У підрозділі 5.1 «Здійснення захисту прав людини і релігійної свободи у процесі світових екуменічних тенденцій» встановлено, що завдяки прояву екуменічного руху серед християнських церков сучасності питання релігійної свободи набули неабиякої актуальності. Настав час чіткого усвідомлення, що дотримання релігійної свободи можливе лише за умови постійного підтримання міжрелігійного діалогу, метою якого є пошук компромісів та спільних цінностей, прикладом чого власне і є релігійна свобода, а не доведення істинності або хибності тієї чи іншої релігії. У найближчій перспективі належить поширювати ідеї екуменізму не тільки на послідовників різних християнських течій, а й для порозуміння між християнами та послідовниками іудаїзму, ісламу, буддизму, індуїзму, зороастризму, даосизму, конфуціанства тощо. Зокрема, підґрунтям для такого діалогу та досягнення порозуміння має стати абсолютна цінність здійснення захисту прав людини і релігійної свободи.

Сучасний екуменічний рух сприяє формуванню у християн всього світу позитивного світосприйняття, позитивного мислення та позитивної поведінки. Це твердження є справедливим і щодо пересічних християн, і щодо церковного керівництва. Однією з точок перетину всіх християнських церков у рамках екуменічного руху є беззастережна повага до свободи совісті, віросповідання та релігії. Абсолютизація релігійної свободи дозволила залишити у минулому церковні розколи, жорстокі хрестові походи та запеклі релігійні війни, перегорнути сумну сторінку історії з обопільними відлученнями від Церкви, анафемами, сліпим релігійним фанатизмом. А сучасні християни, яких об'єднує спільна спадщина та цінності, мають докласти максимум зусиль, щоб не допустити нового суспільного загострення на релігійному ґрунті, що неминуче призведе до обмеження прав людини та її релігійної свободи.

У підрозділі 5.2 *«Напрями імплементації зарубіжного досвіду нормативного забезпечення системи прав людини і релігійної свободи у законодавство України»* вивчено актуальні питання вдосконалення нормативно-правового регулювання процесів реалізації прав людини і релігійної свободи. Наголошено, що процес імплементації міжнародно-правових норм про захист права людини на релігійну свободу на рівні національного законодавства відбувається на засадах соціального, правового, політичного прагматизму, зокрема на принципах доцільності та ефективного поєднання мети і засобів, зорієнтованих на розбудову законодавчої бази з урахуванням світових екуменічних тенденцій.

Ефективність законодавства України у зіставленні з міжнародними гуманітарними стандартами безпосередньо залежить від ратифікації міжнародно-правових актів і використання задекларованих у них категорій, поширення судової практики застосування норм прецедентного права, контролю за дотриманням основних прав і свобод, проведення заходів просвітницького характеру тощо.

Підрозділ 5.3 *«Реалізація прав людини та релігійної свободи як перспектива формування концепції екуменізованого українського суспільства»* містить пропозиції щодо шляхів реалізації побудови в Україні екуменізованого суспільства з безумовним дотриманням прав людини, зокрема на релігійну свободу.

Вказується на те, що Україна впродовж віків була місцем, де перетиналися різні християнські традиції, а тому проблема християнської єдності завжди була актуальною для українського суспільства. На сучасному етапі вона набула особливого значення, оскільки наш соціум, розділений конфліктами політичного та міжконфесійного характеру, потребує об'єднання християн та подолання міжрелігійних протиріч.

Зазначається, що омріяний століттями період релігійного відродження, який розпочався у нашій країні з 1990-х рр., призвів до певної сакралізації духовного простору. Поява великої кількості церков, релігійних вчень не сприяла поширенню ідей екуменізму. До того ж,

розмежування християнських конфесій сприймалося ледь не як головна перешкода на шляху до єднання християн, навіть попри те, що у кожній із конфесій було чимало тих, хто схвально сприймав концепцію єкуменізованого суспільства. Однак реалізація концепції єкуменізованого українського суспільства стала набагато реалістичнішою внаслідок здійснення одного з єкуменічних проєктів – створення у 2018 році Єдиної Помісної Православної Церкви та отримання нею у січні 2019 року Томосу.

Гарантування реалізації релігійної свободи є перспективою формування єкуменізованого українського суспільства, зорієнтованого на налагоджену співпрацю та взаєморозуміння між християнами різних конфесій.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження розв'язано важливу наукову проблему, а саме: сформульовано концептуальну парадигму соціокультурного зумовлення та нормативного співвідношення прав людини і релігійної свободи з урахуванням національного контексту та новітніх міжнародних гуманітарних стандартів.

Вирішення поставлених у межах дослідження завдань дозволило сформулювати низку висновків, пропозицій та рекомендацій, основними з яких є такі:

1. Аналіз теоретико-методологічних засад дослідження прав людини і релігійної свободи дає підстави стверджувати, що релігійна свобода займає чинне місце у переліку прав людини, і (принаймні, у європейському контексті) дедалі більшого значення у її дотриманні набуває принцип субсидіарності, котрий передбачає забезпечення її захисту насамперед за допомогою створення ефективного національного законодавства. Провідні міжнародні документи, такі як Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та інші, зумовлюють онтологічні основи їх виконання, визначаючи універсальні гуманітарні стандарти.

Релігійна свобода є частиною загальних прав людини й водночас елементом категорії свободи людини. Адже релігійна свобода дає змогу людині проявляти свою волю в діях і словах або утримуватися від певних дій чи слів у контексті будь-якої релігії (проявляється як право) за умови усвідомлення законів розвитку природи і суспільства (функціонує як принцип).

2. На основі опрацювання й систематизації наукових розробок щодо розуміння співвідношення прав людини та релігійної свободи виявлено, що вітчизняне законодавство, на відміну від правознавства, не розмежовує поняття «свобода совісті», «свобода віросповідання» та «релігійна свобода». Хоча у ньому можна виокремити норми, дотримання яких гарантує право на релігійну свободу, та норми, спрямовані на запобігання дискримінації через релігійні переконання.

Натомість філософсько-правовий підхід до цієї проблематики дає підстави вважати ці категорії взаємозалежними, але не взаємовиключними.

Резюмуючи погляди дослідників, які цікавилися питанням співвідношення загальних прав людини та релігійної свободи, варто зауважити, що наразі домінує сприйняття свободи совісті у глобальному (світоглядно-філософському) вимірі. Для багатьох вона постає як реальний шанс для інтеграції людства та інтенсифікації міжнародного співробітництва з метою подолання тих спільних проблем, із якими наша цивілізація зіткнулася на початку ХХІ ст.

3. З огляду на теоретико-філософський розгляд питання, право на свободу совісті та віросповідання, складовою якого є релігійна свобода, розглянуто як ключовий структурно-функціональний елемент, без якого не можна уявити міжнародну систему гуманітарного права та існування вільної демократичної держави. Українська Конституція дуже високо підняла планку щодо забезпечення основних громадянських прав і свобод, навіть порівняно з конституційними актами деяких розвинутих країн західного світу. Однак вітчизняна сучасна нормативно-правова база забезпечення релігійної свободи є доволі недосконалою і потребує негайних, але виважених і поміркованих підходів до її увідповіднення міжнародним гуманітарним стандартам.

Релігійна свобода має отримати свою *«соціальну формулу»* в межах офіційної державно-правової ідеології. При цьому треба усвідомлювати загрозу стандартного пояснення релігійних фундаменталістів щодо «об'єктивних» обставин, які «змушують» вбивати десятки людей заради релігії мільйонів.

4. Морально-ціннісна зумовленість правового регулювання свободи світогляду та віросповідання диктує необхідність створення та забезпечення (реалізації) правових гарантій задоволення духовних потреб особи (вільного вибору віри та відправлення релігійних культів, сповідання ідей і додержання канонів тощо). Сучасне розуміння права на релігійну свободу трактує його, передусім, як індивідуальне (суб'єктивне) право. Проте через багатоаспектність творення та реалізації це право можна вважати також колективним (об'єктивним). Право на релігійну свободу захищає людину і колективні права соціуму, але воно не захищає релігії або релігійні переконання як такі. Релігійна свобода не ідентична зі свободою релігії.

5. Філософські інтерпретації смислу, призначення та логіки права на свободу совісті (світогляду, віровизнання, віросповідання) зумовлені діалектичним взаємозв'язком понять «свобода» та «совість» як суміжних, але не тотожних. Совість здебільшого інтерпретують як здатність особи до морального самоконтролю та самостійного визначення власних обов'язків морального характеру, що передбачає наявність у неї критичної самооцінки. Здатність «самовизначатися» щодо природи своїх дій і вчинків корелюється також із поняттям «свобода». Однак кожне з цих понять є самодостатньою категорією із власною специфікою, оцінними

критеріями та функціями. Свободу і совість можна до певної міри зіставити як право та обов'язок (обидві дихотомії взаємопропорційні за суспільною значущістю).

При цьому сутність і логіка права на релігійну свободу не може зводитися до кількісного виміру суспільної терпимості (як це, скажімо, можна вирахувати щодо допустимої кількості алкоголю в крові водія).

6. За умов секуляризму абсолютною нормою є ситуація, коли держава має право приймати закони, навіть якщо вони суперечать вимогам релігійної свободи. Правовому полю Європи притаманний, вже згаданий, принцип субсидіарності, закріплений у законодавстві Європейського Союзу і практиці Європейського Суду з прав людини та його установ. Керуючись цим універсальним принципом, європейці у розгляді справ щодо порушень прав людини і релігійної свободи воліють вирішувати їх на регіональному (національному) рівні, лише у виключних випадках звертаючись до міжнародних судів, а створення єдиного судового органу, покликаного вирішувати саме справи щодо порушення релігійної свободи, взагалі вважають інституцією, що може суперечити вкоріненним європейським традиціям.

Те, що у Європі захист прав людини дедалі частіше відбувається на регіональному чи національному рівні, зумовлене наявністю добре розвинутих правових систем і сталих традицій громадянського суспільства. В Україні, як демонструє дослідження, ситуація має дещо інших характер: через недосконалість правової системи та корумпованість судових органів міжнародно-правові норми домінують над національним законодавством.

7. Кореспонденція релігійної свободи зі соціокультурного простору у комплекс прав людини можлива лише за наявності певної онтологічної єдності релігій у суспільному просторі. Цей стан повністю відкидає будь-які форми уніфікації або монополізації тієї чи іншої конфесійної парадигми. Іншими словами, кореспонденція релігійної свободи зі соціонормативного простору у комплекс прав людини можлива за умови існування у суспільстві реального релігійного плюралізму, що слід розуміти як рівноправне співіснування в часі та просторі всіх суб'єктів релігійних відносин. Ця рівноправність передбачає, що всі суб'єкти релігійних відносин мають перебувати в абсолютно ідентичних умовах і не мати ніяких преференцій від державної влади за законом. Також транслювання релігійної свободи у комплекс прав людини потребує дотримання діалектичного принципу єдності протиріч. Його ігнорування загрожує настанням хаосу та певної анархії, супутниками яких є атмосфера релігійної нетерпимості й постійні конфлікти, що можуть розколювати духовний простір суспільства на протигагу плюралістичній цілісності.

Україна, закріпивши на конституційному рівні свої євроінтеграційні прагнення, має зважати, що Європа на початку ХХІ століття стає дедалі більше світською. І хоча релігійні вірування зберігають для переважної більшості європейців свій сакральний зміст, релігійна свобода або свобода виявлення релігійних переконань у секуляризованому суспільстві потроху

знецінюється. Йдучи до Європи, українське суспільство має бути готовим до того, що у країнах ЄС між правами людини та релігійною свободою існує дещо інша нормативна пропорційність.

8. Детальне ознайомлення з організаційно-правовим механізмом реалізації прав людини і релігійної свободи дає підстави стверджувати, що навіть у тих випадках, коли держава не має наміру піддавати дискримінації членів певної релігійної громади або коли в національному законодавстві де-юре відсутня дискримінація, все ж можуть існувати суттєві відмінності у доступі членів таких громад до базових економічних, соціальних та культурних прав людини. Йдеться про такі сфери, як освіта, охорона здоров'я, трудові відносини.

Тільки в сукупності наукове обґрунтування, законодавче закріплення та практика додержання, виконання та застосування права і правових принципів сприятимуть подальшому поступовому розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні, сформуєть дієвий механізм реалізації прав людини і релігійної свободи та допоможуть подолати негативний досвід непередбачуваності, непослідовності й невизначеності юридичних норм, що регулюють релігійні відносини. Натомість використання (як один зі способів реалізації) права на релігійну свободу містить латентну загрозу безпеці суспільства й держави.

9. Аналіз механізму забезпечення реалізації прав людини та релігійної свободи свідчить про тенденцію щодо визнання доцільності проведення міжконфесійного діалогу в Україні, що в сучасних умовах передбачає створення діалогових майданчиків (міжконфесійно-колегіальні, культурно-міжконфесійні, громадсько-міжконфесійні, політико-міжконфесійні тощо) з подальшим формуванням рекомендацій стосовно потенційно найбільш перспективних напрямів розвитку міжконфесійної комунікації та законодавчої інституціоналізації процесів реалізації права на релігійну свободу.

У сучасному світі існує чимало прикладів, коли при порівнянні різних релігійних громад або, ширше, соціально-економічних груп людей, які можуть бути пов'язані певними релігійними ідеями, проявляються певні обмеження. У тих випадках, коли існує дискримінація (де-юре або де-факто, пряма чи непряма), державам слід усувати цей дисбаланс відповідно до ст. 4 Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань.

10. Релігійна свобода передбачає поєднання двох інститутів – свободи (у значенні незалежності) церкви і свободи віросповідання як двох комплексних концептів соціальних цінностей у сфері релігійних відносин. Свобода церкви цінна для суспільства тим, що в умовах цивілізованої конкурентності церква має довести свою потрібність для парафіян (церква вже давно вичерпала свій потенціал як інститут надання послуг духовного характеру, вона має стати соціальним інститутом, що забезпечує також інші потреби мирян, як-от прихисток постраждалим від насилля, сімейний консультант тощо). Свобода віросповідання цінна можливістю вільного вибору тієї чи іншої релігії, безперешкодного здійснення певних культових дій релігійного

характеру, а також задоволення природного права людини самостійно визначати свої релігійні вподобання та шляхи самореалізації.

З іншого боку, релігійна свобода містить прихований елемент насильства, що зумовлений сприянням толерантності (насилля – як непряма характеристика певних дій, що залежить від контексту: навіть ввічлива посмішка може бути більшим насиллям, ніж жорстокий удар).

11. Здійснення захисту прав людини і релігійної свободи відбувається шляхом встановлення і підтримання діалогу між прибічниками різних релігійних систем. У процесі дослідження виявлено, що законодавче закріплення засадничих принципів, на яких повинен базуватися міжконфесійний діалог, передбачає органічний зв'язок з основними складовими компонентами релігійної свободи, як-от: рівність перед законом, суверенність релігійного буття, конфесійна та церковна автономність тощо. Діалог передбачає безумовне визнання з боку його учасників світоглядно-релігійної унікальності всіх сторін, що залучені до нього. У випадку ігнорування цієї умови ведення діалогу виглядає безперспективним і не може забезпечити надійний захист прав людини і релігійної свободи. Висловлювання претензій на право виключного володіння істиною, її «привласнення» – це найкоротший шлях до порушень прав людини і стану конфесійної інтровертності. Підтримання міжконфесійного діалогу є надзвичайно важливим завданням для усіх християнських церков, представлених нині в Україні.

12. Останніми роками проблеми прав людини і релігійної свободи неодноразово виносилися на обговорення українського парламенту, результатом чого стала низка значущих законодавчих ініціатив у сфері регулювання релігійних відносин. Серед найважливіших було створення інституту військових капеланів; розробка засад правової регламентації проходження альтернативної (невійськової) служби за умов проведення у країні мобілізаційних заходів; законодавче звільнення духовенства від участі у мобілізаційних заходах; закріплення за релігійними організаціями їх неприбуткового статусу; здійснення низки кроків щодо вдосконалення механізмів проходження релігійними організаціями державної реєстрації; організація душпастирської опіки для осіб, які знаходяться у місцях позбавлення волі; проведення реформаційних заходів, покликаних модернізувати релігійну освіту та виховання; законодавче оформлення порядку проведення мирних публічних зібрань, що мають релігійний характер. Переважна більшість із цих ініціатив стосуються проблеми співвідношення прав людини та релігійної свободи, що свідчить про існування певної пропорційності між нормативним закріпленням та соціокультурним співвідношенням їх змісту.

Однак у сфері законодавчого забезпечення гарантій прав людини і релігійної свободи в Україні зберігається дискурс, який було започатковано ще з часів ухвалення Закону «Про свободу совісті та релігійні організації», за яким конституційне право громадян на релігійну свободу здебільшого асоціюється зі свободою віросповідання. Через це нерідко виникають прецеденти,

пов'язані з порушенням таких конституційних принципів, як відокремлення церкви від держави, дотримання рівності між релігіями, релігійними громадами та об'єднаннями, віруючими та атеїстами тощо.

Зазвичай, це, з одного боку, супроводжується політизацією діяльності релігійних організацій, а з іншого – викликає часткову клерикалізацію інститутів держави і громадських організацій. Природно, що такі тенденції можуть бути вигідними для тієї частини політикуму, яка розраховує використати вірян у своїх цілях, підмінивши їхні інтереси інтересами церковних бюрократів. Виходом із цієї ситуації може стати подальше вдосконалення нормативно-правової бази, особливо тієї її частини, що регулює відносини церкви і держави в Україні.

13. Ідея толерантності у релігійному просторі, яка є однією з базових для єкуменічного руху, все ще не набула достатнього поширення у середовищі саме практикуючих віруючих в Україні. Але останніми роками помітна тенденція до поширення більш виваженого погляду українців як на представників інших (нехристиянських) віровчень, так і тих людей, які взагалі не мають релігійних вподобань (агностиків, атеїстів тощо). Їх сприймають як повноправних партнерів віруючих у справі практичного втілення релігійної свободи як свободи совісті. Феномен релігійної свободи, якщо його розглядати у межах сучасних філософсько-правових підходів, є однією із найактуальніших проблем, яка потребує постійного обговорення та конструктивного діалогу з метою пошуку та обговорень спільних цінностей. Подолання релігійної нетерпимості та ворожнечі зведе до мінімуму можливості будь-яких проявів морального і правового нігілізму.

Водночас у цьому контексті доречно накласти на толерантність формулу «любоненависті» (за К'єркегором), розглядаючи релігійну свободу на рівні структурно-функціональних сфер: сфери поза законом (ліберальність), сфери вимушеної поваги (терпимість) та сфери чистого насилля (любов до ворогів).

14. Будучи незалежною, суверенною державою, членом Ради Європи, Україна ратифікувала і намагається реалізовувати на практиці положення головних міжнародних угод з прав людини та релігійної свободи, на основі яких виробляються національні гуманітарні стандарти та критерії у цій сфері. Цей процес має відбуватися на принципах доцільності; органічного поєднання мети і засобів; розбудови законодавчої бази з урахуванням норм, які фіксуються міжнародними документами з прав людини. Успішність подальшого руху України до увідповіднення її законодавства міжнародним гуманітарним стандартам, а саме – свободі думки, віросповідання й релігії, безпосередньо залежить від того, як швидко наша країна приєднається до міжнародних угод, ратифікує міжнародно-правові акти та використовуватиме у власному законодавстві прийняту в них термінологію, поширюватиме судову практику застосування норм прецедентного права, контролюватиме те, як у повсякденному житті суспільства дотримуються основні права і свободи, проводитиме відповідні заходи просвітницького характеру.

15. Гарантований державою та законодавчо закріплений захист прав і свобод людини, зокрема права на релігійну свободу, яким можуть скористатися як окремі громадяни, так і релігійні організації, що особливо актуальне в умовах поліконфесійності нашої країни, є необхідною передумовою побудови в Україні громадянського суспільства на принципах толерантності і відмови від будь-якої дискримінації.

Прагматичний підхід до проблеми прав людини і релігійної свободи зможе поєднати представників різних християнських конфесій, що є найбільш привабливою перспективою формування концепції екуменізованого українського суспільства.

Гене́за екуменізму та відносин між християнськими церквами та деномінаціями (окремими її відгалуженнями) у світі має стати своєрідною моделлю для формування узгоджених взаємовідносин між різними конфесіями в Україні. Успішна реалізація цієї ідеї дасть змогу подолати найбільш гострі міжцерковні конфлікти та забезпечити здорову конкуренцію, підтримання толерантного ставлення, атмосферу співпраці та діалогу – все це окреслить майбутні контури екуменізованого українського суспільства.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографії:

1. Пайда Ю. Ю. Вплив релігії на формування принципу верховенства права: історія, філософія, сучасність: монографія. Харків: ХНУВС, 2018. 208 с.
2. Пайда Ю. Ю. Права людини і релігійна свобода в умовах діалогового характеру правової культури: монографія. Харків: ХНУВС, 2018. 364 с.

Публікації у наукових фахових виданнях України:

1. Пайда Ю. Ю. Особливості правового регулювання релігійних відносин у Білорусії та Молдові. *Науковий Вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2017. Вип. 29. Том 1. С. 39–42.
2. Пайда Ю. Ю. Теоретична концептуалізація прав людини і релігійної свободи. *Науковий вісник ДДУВС*. 2017. № 1. С. 98–104.
3. Пайда Ю. Ю. Суспільні відносини як об'єкт регулювання релігійних норм. *Науковий вісник ЛьвДУВС*. Серія юридична. 2017. Вип. 1. С. 68–78.
4. Пайда Ю. Ю. Зарубіжний досвід правового регулювання реалізації прав людини та релігійної свободи. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. № 2. С. 34–39.
5. Пайда Ю. Ю. Церковно-правова проблематика Руської правди. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. № 3. С. 15–18.

6. Пайда Ю. Ю., Куруц Н. В. Релігійна свобода: проблема суміжних термінологічних конструктивів. *Науковий вісник ДДУВС*. 2017. Вип. 3. С. 68–74.
7. Пайда Ю. Ю. Правові засади та принципи організації релігійних відносин в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. № 5. Том. 1. С. 31–35.
8. Paida Yu. Yu., Sokurenko V. V., Burdin M. Yu. Personal Factors of Risk Behavior of Modern Youth. *Наука і освіта*. 2017. № 11. С. 165–171. (Web of Science)
9. Пайда Ю. Ю. Право та релігія як регулятори суспільних відносин: суперечності доктринального характеру. *Науковий вісник ЛьвДУВС*. Серія юридична. 2018. Вип. 1. С. 36–46.
10. Пайда Ю. Ю. Юридичні гарантії як елемент механізму захисту прав людини. *Науковий вісник ДДУВС*. 2018. № 1. С. 69–74.
11. Пайда Ю. Ю. Визначення юридичних засобів захисту прав людини. *Науковий вісник ДДУВС*. 2018. № 2. С. 16–19.
12. Пайда Ю. Ю. Морально-ціннісна зумовленість правового регулювання свободи світогляду та віросповідання в сучасних умовах глобалізації. *Конституційно-правові академічні студії*. 2018. № 2 (02). С. 53–58.
13. Пайда Ю. Ю. Визначення юридичних гарантії як елемент захисту прав людини. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. № 2. С. 50–54.
14. Пайда Ю.Ю. Інститут забезпечення реалізації прав людини і релігійної свободи. *Науковий вісник ОДУВС*. 2018. № 2. С. 6–9.
15. Пайда Ю. Ю. Філософське визначення юрисдикційних засобів захисту прав людини. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*. 2018. № 3. С. 25–28.
16. Пайда Ю. Ю. Правові основи релігійної свободи: міжнародний та вітчизняний досвід. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 3. С. 40–45.
17. Пайда Ю. Ю. Понятійно-теоретичні особливості релігійних інституцій. *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична*. 2018. Вип. 3. С. 68–76.
18. Пайда Ю. Ю. Філософсько-світоглядні засади релігії. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 3. С. 344–347.
19. Пайда Ю. Ю. Еволюція підходів до регулювання права на свободу світогляду та віросповідання у юридичній науці. *Науковий вісник ДДУВС*. 2018. Вип. 4. С. 33–40.
20. Пайда Ю. Ю. Феномен глобалізації у концепціях сучасної православної богословсько-культурологічної думки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: юридичні науки*. 2018. № 902. С. 114–121.
21. Пайда Ю. Ю. Право на свободу совісті та віросповідання, його регулювання релігійними та нормами права. *Право і суспільство*. 2018. № 4-1. С. 54–59.

22. Пайда Ю. Ю. Християнський закон і звичаєва правосвідомість як чинники соціальної регуляції у Київській Русі. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 4. С. 76–82.

23. Пайда Ю. Ю. Напрями імплементації зарубіжного досвіду нормативно-правового забезпечення системи прав людини і релігійної свободи у законодавстві України. *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична*. 2018. № 4. С. 31–37.

24. Burdin M., Paida Yu., Rossikhin V., Rossikhina H. Female Smoker's Trait Profile. *Наука і освіта*. 2018. № 5-6. С. 58–66. (Web of Science)

25. Пайда Ю. Ю., Куруц Н. В. Правові особливості анексії Західної України у 1920-х роках. *Науковий вісник ДДУВС*. 2019. № 1. С. 36–39.

26. Пайда Ю. Ю. Юридично-філософський аспект впливу на формування оптимальної парадигми. *Науковий вісник ОДУВС*. 2019. № 2. С. 16–19.

27. Пайда Ю. Ю. Імплементація зарубіжного досвіду нормативно-правового забезпечення системи прав людини і релігійної свободи у законодавстві України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Випуск 3. С. 17 – 24.

28. Пайда Ю. Ю. Початковий етап розслідування бандитизму. *Соціально-правові студії*. 2019. Вип. 2. С. 43–49.

29. Пайда Ю. Ю. Права людини і релігійна свобода в системі дотримання міжнародних гуманітарних стандартів. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 2. С. 96–102.

30. Пайда Ю. Ю. Особливості структури механізму захисту прав та свободи людини в Україні. *Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Юридичні науки*. 2019. № 3. С. 66 – 71.

31. Пайда Ю. Ю. Відмінність схилення неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів від суміжних злочинів. *Науковий вісник ОДУВС*. 2019. № 3. С. 88 – 95.

Публікації у наукових періодичних виданнях інших держав:

1. Пайда Ю. Ю. Происхождение, правовые основы и сущность церковной десятины в Киевской Руси. *Право и закон*. 2017. № 2. С. 43–48.

2. Пайда Ю. Ю. Религиозная свобода в структуре правовых ценностей. *Право и политика*. 2017. № 3. С. 33–37.

3. Paida Yu. Yu. Evolution of the relationship between religion and law as mechanisms of social regulation. *Право и закон*. 2018. № 3. С. 26–30.

4. Paida Yu. Yu. The right to freedom of convictions and religion: philosophical and legal aspects. *KELM*. 2018. № 3 (23). P. 81–85.

5. Paida Yu., Inshyn M., Miroshnychenko Y. Protection of constitutional cultural rights and freedoms of citizens by the Constitutional Court of Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4. No. 4. P. 134–139. (Web of Science)

6. Paida Yu., Andrushko Y., Iliushyk O. Macroeconomic risks: classified features, methods of measurement, mitigation patterns. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4. No. 4. P. 258–264. (Web of Science)
7. Paida Yu. Yu. Determination of legal remedies for human rights. *Vise grad Journal on Human Rights*. 2018. No. 5. T. 2. C. 50–53.
8. Paida Y. Algorithm for selecting the winning strategies in the processes of managing the state of the system «Supplier-consumer» in the presence of aggressive competitor. *Eastern-European journal of enterprise technologies*. 2018. № 6/3 (96). P. 48–61. (Scopus)
9. Paida Yu. Yu. The relationship between law and religion in the context of philosophy of law. *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. № 7 (25). P. 41–46.
10. Paida Yu. Yu. Historical and philosophical aspects of the interaction of the state, society and church. *Leges et Vita*. 2018. № 11/2. P. 56–60.
11. Paida Yurii. Legal aspect of the influence on forming optimal philosophical paradigm. *KELM*. 2019. № 1 (25). C. 150–158.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Пайда Ю. Ю. Співвідношення права і релігії при регулюванні суспільних відносин. *Національна юриспруденція в умовах глобалізації: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*, м. Тернопіль, 22 вересня 2017 року. С. 12-14. URL: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=2172
2. Пайда Ю. Ю. Вплив релігії на формування права. *Юридична наука і практика: пошук правової гармонії. Актуальна юриспруденція: тези наукових доповідей міжнародної юридичної науково-практичної конференції*, м. Київ, 5 жовтня 2017 року. Київ: Вид. дім «АртЕк», 2017. С. 35–37.
3. Пайда Ю. Ю. Заперечення дотримання прав і свобод людини в роботі Національної поліції України. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми: тези доп. круглого столу*, м. Харків, 27 жовтня 2017 року. Харків: ХНУВС, 2017. С. 155–157.
4. Пайда Ю.Ю. Філософія права і релігія як регулятори суспільних та правових відносин. *Інтеграція юридичної науки і практики в сучасних умовах: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, м. Запоріжжя, 24–25 серпня 2018 року. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2018. С. 116–118.
5. Пайда Ю. Ю., Куруц Н. В. Філософія релігії як ціннісно-нормативна система. *Верховенство права та правова держава: матеріали міжнародної науково-практичної*

конференції, м. Ужгород, 14–15 вересня 2018 року. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2018. С. 12–13.

6. Paida Yu. Interaction of the mechanism of state, society and church. «*Science and technology of the present time: priority development directions of Ukraine and Poland*»: International Multidisciplinary Conference, 19–20 October 2018. Wolomin, Republic of Poland, 2018. P. 148-151.

7. Paida Yu. Philosophical and religious method as reflection of social and individual consciousness. *Conferinta internationala stiintifico-practica*, 2–3 November 2018. Chisinau, Republika Moldova, 2018. С. 27–28.

8. Paida Yu. Normative and legal provision of human rights system and religious freedom in the legislation of Ukraine (implementation directions of foreign experience). *Legal practice in EU countries and Ukraine at the modern stage: International scientific and practical conference*, 25–26 January, 2019. Arad, Romania, 2019. P. 139–143.

9. Пайда Ю. Ю. Особливості допиту підозрюваних в бандитизмі. *Кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство у контексті реформи кримінальної юстиції: матеріали науково-практичного семінару*, 31 травня 2019. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 184–188.

АНОТАЦІЯ

Пайда Ю. Ю. Права людини і релігійна свобода: соціокультурні імплікації та нормативна пропорційність. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальностями 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» та 12.00.12 «Філософія права». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти та науки України. Харків, 2019.

Дослідження присвячене аналізу особливостей нормативного впорядкування та філософсько-правового осмислення державної політики забезпечення релігійної свободи в контексті дотримання прав людини.

Проаналізовано методологічну та джерельну базу дослідження, стан наукової розробки проблеми, сучасні підходи дослідників стосовно наукового розуміння виникнення і вирішення проблем прав людини та релігійної свободи. Наголошено на тому, що у межах цих наукових розробок питання співвідношення прав людини і релігійної свободи недостатньо проаналізовано з позицій філософського осмислення та правової регламентації.

На основі філософсько-правового осмислення права на свободу світогляду окреслено напрями значущих для українського суспільства наукових досліджень категорії «релігійна свобода» в контексті політології, культурології, психології та інших наук і при цьому акцентовано на особливості саме юридичного вирішення проблеми забезпечення релігійної свободи як одного з

основоположних прав людини на повноцінне життя, а також як одного із чинників дихотомії національного та універсального у праві.

Наголошено, що релігійна свобода (як і всі основоположні права людини) мають соціально-буттєву зумовленість, адже суспільство є осередком формування і джерелом кореспондування духовних потреб особи у правову систему, що забезпечує бінарний логічний зв'язок (соціокультурні імплікації) соціуму і права, а також гарантує нормативну пропорційність релігійної свободи в межах реалізації загальних прав людини.

Зазначено, що релігійна свобода є одним із фундаментальних міжнародних гуманітарних стандартів у сфері прав людини. Констатовано, що на сучасному етапі (2019 рік) проблема подальшого вдосконалення національного законодавства щодо дотримання релігійної свободи в Україні все ще не втратила своєї актуальності і надалі залишається у центрі уваги правників, релігійних та громадських діячів, політикуму.

Вивчено актуальні питання вдосконалення нормативно-правового регулювання процесів реалізації прав людини і релігійної свободи. Наголошено, що процес імплементації міжнародно-правових норм про захист права людини на релігійну свободу на рівні національного законодавства триває. Цей процес відбувається на засадах соціального, правового, політичного прагматизму, зокрема на принципах доцільності та ефективного поєднання мети і засобів, зорієнтованих на розбудову законодавчої бази з урахуванням норм, регламентованих міжнародними документами з прав людини, а також світових екуменічних тенденцій.

Ключові слова: права людини, свобода, релігійна свобода, світогляд, віросповідання, релігія, релігійне законодавство, релігійна дискримінація, релігійні організації, гуманітарні стандарти, міжнародне право, імплементація, соціокультурні імплікації, нормативна пропорційність.

АННОТАЦИЯ

Пайда Ю. Ю. Права человека и религиозная свобода: социокультурные импликации и нормативная пропорциональность. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальностям 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» и 12.00.12 «Философия права». – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины. Харьков, 2019.

Исследование посвящено анализу особенностей нормативного упорядочения и философско-правового осмысления государственной политики обеспечения религиозной свободы в контексте соблюдения прав человека.

Проанализированы методологическая и теоретическая база исследования, состояние научной разработки проблемы, современные подходы исследователей по поводу научного понимания возникновения и решения проблем прав человека и религиозной свободы. Отмечено, что в рамках этих научных разработок вопрос соотношения прав человека и религиозной свободы недостаточно проанализирован с позиций философского осмысления и правовой регламентации.

На основе философско-правового осмысления права на свободу мировоззрения очерчены направления значимых для украинского общества научных исследований категории «религиозная свобода» в контексте политологии, культурологии, психологии и других наук. При этом акцентируется на особенности именно юридического решения проблемы обеспечения религиозной свободы как одного из основополагающих прав человека на полноценную жизнь, а также как одного из факторов дихотомии национального и универсального в праве.

Отмечено, что религиозная свобода (как и все основополагающие права человека) имеет социально-бытийную обусловленность, ведь общество является центром формирования и источником корреспондирования духовных потребностей человека в правовую систему, что обеспечивается бинарной логической связью (социокультурными импликациями) социума и права, а также гарантирует нормативную пропорциональность религиозной свободы в рамках реализации всеобщих прав человека.

Отмечено, что религиозная свобода является одним из фундаментальных международных гуманитарных стандартов в области прав человека. Констатируется, что на современном этапе (2019) проблема дальнейшего совершенствования национального законодательства по соблюдению религиозной свободы в Украине все еще не потеряла своей актуальности и остается в центре внимания юристов, религиозных и общественных деятелей, политиков.

Изучены актуальные вопросы совершенствования нормативно-правового регулирования процессов реализации прав человека и религиозной свободы. Отмечено, что процесс имплементации международно-правовых норм защиты права человека на религиозную свободу на уровне национального законодательства продолжается. Этот процесс строится на принципах социального, правового, политического прагматизма, в частности на принципах целесообразности и эффективного сочетания цели и средств, ориентированных на развитие законодательной базы с учетом норм, регламентированных международными документами по правам человека, а также мировых экуменических тенденций.

Ключевые слова: права человека, свобода, религиозная свобода, мировоззрение, вероисповедание, религия, религиозное законодательство, религиозная дискриминация, религиозные организации, гуманитарные стандарты, международное право, имплементация, социокультурные импликации, нормативная пропорциональность.

ANNOTATION

Paida Yu. Yu. Human rights and religious freedom: socio-cultural implications and normative proportionality. – Qualifying scientific work as a manuscript.

The thesis for the scientific degree of Doctor of Law in specialties in specialties 12.00.01 «Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Studies». 12.00.12 «Philosophy of Law». – Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2019.

The research is devoted to the analysis of peculiarities of normative regulation, philosophical and legal conception of the state policy of promoting religious freedom in the context of observance of human rights.

The methodological and source base of the research, the state of the scientific elaboration of the problem, the modern approaches of researchers to the scientific understanding of the origin and solution of problems of human rights and religious freedom are analyzed. It is emphasized that within the framework of these scientific developments, the issue of the relation between human rights and religious freedom has not been sufficiently analyzed from the standpoint of the philosophical comprehension and legal regulation.

The general tendencies of the scientific researches of the category "religious freedom" in the context of political science, cultural studies, psychology and other sciences are outlined on the basis of philosophical and legal conception of the right to freedom of beliefs. Great attention is paid to the peculiarities of the legal solution of the problem of promoting religious freedom as one of the fundamental human rights to life, as well as one of the factors of the dichotomy between the national and the universal in law.

It is accentuated that religious freedom (like all fundamental human rights) has a socio-existential conditionality, because society is the center of formation and the source of correspondence of the spiritual needs of the person to the legal system, which provides the binary logical connection (socio-cultural implications) of society and law, and also guarantees the normative proportionality of religious freedom within the implementation of universal human rights.

It is noted that religious freedom is one of the fundamental international humanitarian standards in the field of human rights. It is stated that at the present stage (2019) the problem of further improvement of the national legislation on the observance of religious freedom in Ukraine has not yet lost its relevance and remains the center of attention of lawyers, religious and public figures, and politicians.

The actual issues of improving the normative and legal regulation of the processes of implementation of human rights and religious freedom are studied. It is emphasized that the process of implementation of international legal norms on the protection of human right to religious freedom at the national legislation level is ongoing. This process takes place on the basis of social, legal, political pragmatism, in particular on the principles of the expediency and effective combination of purposes and

means directed to the development of the legislative framework, taking into account the norms regulated by international human rights instruments, as well as the world ecumenical tendencies.

Key words: human rights, freedom, religious freedom, beliefs, faith, religion, religious laws, religious discrimination, religious organizations, humanitarian standards, international law, implementation, socio-cultural implications, normative proportionality.

Підписано до друку 25.09.2019 р. Формат 60х90/16

Папір офсетний. Віддруковано на ризографі.

Умовн. друк. арк. 1,7 Облік.-вид. арк. 1,9

Тираж 100 прим. Зам № 715

Друкарня

Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого

61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77